

УДК 330.83

Рейкін В. С.,

канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів та кредиту,
Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк

ПРОБЛЕМА ПОКАРАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ ПРАВОПОРУШЕНЬ

У статті досліджено теоретичні аспекти вибору виду та міри покарання при здійсненні правопорушень на засадах економічного підходу Г. Беккера і його послідовників. Проаналізовано раціональність економічної поведінки правопорушників та універсальність вартісних критеріїв оцінювання їхньої вигоди. Обґрунтовано переваги використання штрафних санкцій порівняно із позбавленням волі для напівлегального сектору тіньової економіки. Наведено окремі негативні аспекти застосування економічного підходу у випадку кримінальних злочинів.

Ключові слова: економічний підхід, тіньова економіка, правопорушення, покарання, штрафні санкції, кримінальні злочини, позбавлення волі, компенсація збитків.

ПРОБЛЕМА НАКАЗАНИЯ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

Рейкин В. С.

В статье исследованы теоретические аспекты выбора вида и меры наказания при совершении правонарушений на основе экономического подхода Г. Беккера и его последователей. Проанализированы рациональность экономического поведения правонарушителей и универсальность стоимостных критериев оценки их выгоды. Обоснованы преимущества использования штрафных санкций по сравнению с лишением свободы для полуправового сектора теневой экономики. Приведены отдельные негативные аспекты применения экономического подхода в случае уголовных преступлений.

Ключевые слова: экономический подход, теневая экономика, правонарушение, наказание, штрафные санкции, уголовные преступления, лишение свободы, компенсация убытков.

PROBLEM OF PUNISHMENT IN OFFENCES ECONOMIC THEORY

Reikin V.

This article deals with the theoretical aspects of choosing the type and extent of punishment for offences according to economic approach of G. Becker and his followers. The possibility of applying economic approach in a unified scheme for the analysis of shadow activity of subjects on the micro and macro level are proved. It is shown that the methodology of Becker theory does not provide specific ethical and psychological assessments basing on value terms. Rationality of offenders economic behavior and universal value criteria of evaluating their benefits are analyzed. The advantage of using fines compared to imprisonment for semi-legal segment of the shadow economy is grounded: compensatory effect of losses is achieved, size of budgetary resources for the maintenance of law enforcement is reduced. Some negative aspects of applying economic approach in case of criminal offences are examined: the value of human life and

society's attitude to the forced redistribution of economic resources is not taken into consideration. It is shown that the method of the monetary equivalent in assessing the benefits of offenses based on economic approach is more suitable for semi-legal sector of the shadow economy than for criminal one.

Keywords: *economic approach, shadow economy, offences, punishment, fines, criminal offenses, imprisonment, compensation of losses.*

Постановка проблеми. Виникнення економічної теорії правопорушень пов'язане із публікацією у 1968 р. основоположної статті нобелівським лауреатом Г. Беккером – «Злочин і кара: економічний підхід» [9]. Хоча у ретроспективі окремі ідеї застосування економічного підходу до правових проблем порушення законодавства були висловлені ще у роботах європейських мислителів 18 ст. Ч. Беккарія та І. Бенґамом [1;4], проте зазначена теорія повноцінно сформувалася відносно недавно – у 70-х рр. ХХ ст. Цим самим було започатковано новий актуальний напрям наукових досліджень тіньових явищ та процесів.

Донині зберігається необхідність додаткових досліджень реальної тіньової практики із врахуванням національної специфіки окремих країн та їх законодавства на предмет асиметрії між штрафними санкціями та позбавленням волі. Цей напрям досліджень залишається актуальним, особливо для країн із суттєвою часткою тінізації економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розвиток і верифікацію зазначеної економічної теорії зробили такі відомі вчені як А. Ерліх, С. Камерон, П. Рубін [6], Г. Таллок [8], Л. Туроу, М. Сесновіц та ряд інших науковців. Про важливість наукового пошуку у цьому напрямі досліджень свідчить той факт, що економічним аспектам правопорушень, окрім Г. Беккера [2;3], присвячені роботи інших Нобелівських лауреатів: Д. Бьюкенена, Дж. Стіглера, М. Фрідмена, Т. Шелінга. Аналіз наукових робіт зазначених авторів засвідчив наявність окремих дискусійних положень стосовно аспекту покарання правопорушень.

Мета статті. Здійснити теоретичний аналіз стосовно проблематики покарання правопорушень на основі економічного підходу.

Основні результати дослідження. Дослідження Г. Беккера являє собою узагальнений економічний аналіз екстернальних ефектів щодо здійснених правопорушень та злочинів тіньової сфери [2]. Основоположною ідеєю досліджень Г. Беккера є домінування економічних міркувань при прийнятті життєво важливих рішень індивідами, інколи навіть неусвідомлено. Цим самим він доводить універсальну здатність економічного підходу, що інтегрує різнобічні форми людської поведінки. Фактично Г. Беккер зазначив, що свідомий вибір на користь тіньової діяльності нічим принципово не відрізняється від обрання будь-якої професії, у т.ч. кримінальної [3].

Економічні агенти досить часто суб'єктивно оцінюють однаковий розмір збитків чи доходів від окремих видів правопорушень та по різному ставляться до пріоритетних цінностей того чи іншого суспільства. Проте, на думку Г. Беккера, «людську поведінку не слід розбивати на якісь окремі сектори, в одному з яких вона носить максимізований характер, в іншому – ні, в одному мотивується стабільними уподобаннями, в іншому – нестійкими, в одному призводить до накопичення оптимального обсягу інформації, в іншому не призводить» [3]. Вчений гіпотетично допускає існування певного консенсусу щодо цієї

проблеми, залишаючи моральні аспекти за межами своєї теорії та базуючись на допустимості економічних розрахунків в роботах філософа І. Бентама і основоположника класичного напрямку кримінології Ч. Беккарія [1;4]. При цьому в якості універсальних критеріїв оцінювання вигоди використовуються вартісні показники та одночасно постулюється відмова від складновимірних морально-етичних оцінок та іделологічної упередженості недотримання суспільних норм та правил.

Успадкувавши неокласичні методи та математичний інструментарій теорії очікуваної корисності, Г. Беккер здійснив відносно простий аналіз можливих доходів від правопорушень порівняно із ймовірними втратами від покарання. Теоретична модель представлена ним у вигляді формули [2]:

$$EU = p * U(Y - f) + (1 - p) * U(Y) \quad (1)$$

де EU – очікувана корисність від здійснення правопорушення;

p – ймовірність виявлення та покарання суб'єкта правопорушення;

U – функція корисності правопорушення;

Y – дохід, виграш правопорушника (не тільки у грошовій формі);

f – показник, що трактується як грошовий еквівалент покарання.

Рівень « EU » залежить від зміни розміру штрафних санкцій « f » та динаміки ймовірності покарання « p », або одночасно обох показників. Збільшення величини змінних як « p », так і « f » призводить до зниження очікуваної корисності « EU » та створює умови для зменшення рівня правопорушень, оскільки відповідно зростає ризик викриття неправомірних дій, або (і) міра покарання. Зростання вірогідності арешту та збільшення тривалості терміну позбавлення волі стимулює до відмови від правопорушення. Але при цьому необхідно зауважити, що цей висновок є дійсним тільки до певного рівня та справедливий для тієї частини індивідів, які схильні до ризику. Якщо економічні агенти надають перевагу неризикованій діяльності (або нейтральні до ризику), то стримуючий ефект проявляється в меншій мірі.

Для того щоб зменшити «прибутковість» будь-яких правопорушень, була введена система покарань – своєрідний податок з боку державних органів, що регулюють та контролюють процес зростання витрат тіньової діяльності.

При визначенні міри покарання за вчинені правопорушення Г. Беккер послідовно відстоює економічні ідеї Бентама та Беккарія, на відміну від соціологів та юристів, які надають перевагу немонетарним дослідженням. Особлива увага при цьому приділяється проблемі штрафних санкцій та їхніх переваг співвідносно інших форм покарання. На характерні переваги покарання у монетарній формі акцентував свою увагу ще І. Бентам, зауважуючи що негатив від платника, перетворюється на виграш отримувача [4]. У своїй теорії Г. Беккер також цілеспрямовано доводить пріоритетність саме грошової форми покарання для добробуту суспільства, оскільки негрошова форма покарання не тільки не дає змоги досягнути компенсаційного ефекту, але й потребує додаткових фінансових затрат на здійснення покарання. Позицію вигідності для суспільства фінансових санкцій за рахунок компенсації витрат з боку правопорушника, окрім Беккера підтримали також П. Рубін та Г.

Таллок [6;8]. Критерієм оптимізації та кінцевою метою у цьому випадку є мінімізація сукупних витрат суспільства.

Г. Беккер послідовно наводить аргументи на користь більшої ефективності штрафних санкцій порівняно із позбавленням волі, оскільки у першому випадку не виникають так звані «соціальні омертвілі витрати» (специфічний термін «social dead-weight cost») – затрати на утримання злочинців, які не займаються продуктивною працею. В результаті відбувається абсолютне зменшення суспільних благ («чисті втрати»), а не їхній перерозподіл. У цьому випадку соціокультурні стереотипи та цінності окремої країни були привнесені в економічну теорію, що вважається універсальною. Необхідно обумовити, що витрати на пенітенціарну систему наносять державі прямий збиток тоді, коли дохід від примусової тюремної експлуатації правопорушників менший, ніж витрати на їх утримання у в'язниці.

Штрафні санкції – це стандартний спосіб покарання, який застосовується у випадку так званих «білокомірцевих» правопорушень. Згідно концепції «білокомірцевої злочинності», розробленої Е. Сатерлендом, економічні правопорушення ринкових суб'єктів наносять суспільству суттєво більше збитків порівняно із кримінальними злочинами [7]. Якщо завдані суспільству збитки лише монетарного чи матеріального походження без необоротних негативних наслідків, то і міра покарання повинна обмежуватися виключно економічною сферою. Це пояснюється можливістю реалізації більш ефективної міри покарання, а не поблажливостю щодо економічних агентів. Загалом вважаємо, що повинна існувати можливість вибору між певним терміном позбавлення волі та еквівалентною заміною у вигляді штрафу. Це дає змогу досягти компенсаційного ефекту та уникнути «чистих втрат», хоча будь-яке покарання не відшкодовує повністю всі витрати.

На відміну від І. Бентама, який критикував фіксований розмір штрафів та пропонував враховувати економічне положення суб'єктів, Г. Беккер оптимальний розмір грошового покарання ставить у залежність від граничної величини нанесених збитків, незалежно від доходів правопорушника, пропонуючи використовувати штрафи у всіх можливих випадках. Водночас закономірно те, що свідомі та систематичні правопорушення, які призводять до суттєвих збитків для держави і суспільства, караються у більш суворій формі, ніж ті, які наносять незначні бюджетні втрати та здійснені одномоментно. При визначенні розміру штрафних санкцій до уваги повинні також братися не тільки розмір прямих нанесених збитків, але й витрати правоохоронної системи щодо виявлення правопорушень. У процесі еволюції теорії Беккера в публікаціях окремих авторів було наведено результат, який доводить неов'язковість покарання у вигляді найбільшого розміру штрафу [10]. Оптимальні фінансові санкції можуть бути нижче максимальних у випадках несхильності (чи нейтральності) економічних агентів до ризику відносно матеріальних стимулів та схильності до ризику відносно позбавлення волі.

Загалом, коли розмір нанесених збитків перевищує матеріальні можливості правопорушника, як правило, штрафи доповнюються позбавленням волі чи іншими різновидами покарання (обмеженнями окремих прав та свобод). Для того щоб застосувати економічний аналіз до міри покарання у формі позбавлення волі, яке за походженням не підлягає монетарним оцінкам, Г. Беккер пропонує скористатися методом альтернативних витрат: враховує середній рівень потенційно втрачених легальних доходів суб'єкта в офіційній економіці за мінусом потенційних доходів засудженого протягом терміну

позбавлення волі. Фактично штрафні санкції оцінюються як універсальний еквівалент, а позбавлення волі – як ціна в одиницях часу, яку можна звести до грошового вираження.

При застосуванні фінансових санкцій оцінювання не викликає суттєвих ускладнень; якщо ж покарання призначається у формі позбавлення волі, виникають вагомі труднощі щодо адекватної оцінки особистих доходів правопорушника. Найбільш проблематичною при конкретних розрахунках є методика обчислення показника «f» у грошовій формі, яка передбачає альтернативну оцінку потенційних втрат правопорушника в офіційній економіці внаслідок настання юридичної відповідальності.

Загальні затрати правопорушника теоретично можна повністю звести до грошового еквіваленту, якщо позбавлення волі оцінювати, наприклад, методом дисконтування грошової суми втрачених доходів [2]. Однак при цьому виникає суттєва проблема суб'єктивного походження: у різних правопорушників цінність однакового терміну позбавлення волі матиме різну величину. Це пояснюється тим, що розмір оцінювання потенційно втрачених доходів та збитків від обмежень свободи у всіх індивідів надто диференційований за відмінностями у віці, освіті, інтелекті, досвіді, рівні життєвого благополуччя тощо. Для коректного виміру альтернативної вартості часових втрат можливе використання різноманітних показників: величини середніх доходів залежно від віку, регіону, освіти, професійної підготовки; рівня зайнятості та ступеня нерівності розподілу доходів, тощо. Слід очікувати, що альтернативна вартість недоотриманих доходів вища для тих людей, які мають менший працездатний вік, більш освічені, з наявністю професійних навичок, але нижча для безробітних, вихідців із депресивних регіонів.

Г. Беккер також акцентує увагу на проблемі «бідних боржників» та дотриманні соціальної справедливості щодо їх покарання, розмежовуючи «добровільну» кредитну заборгованість та примусову, внаслідок навмисних правопорушень. Вирішення цього питання лежить у законодавчій сфері, а саме – як співвідносяться між собою розмір нарахованих штрафів та терміни позбавлення волі. На прикладі аналізу законів США та математичних розрахунків Беккер робить висновок, що досить часто при винесенні судових вироків «обмінний курс» щодо тюремних термінів суттєво зміщений в бік заниження грошової оцінки періоду позбавлення волі правопорушників [2]. Поширена судова практика винесення вироків із позбавленням волі щодо економічних правопорушень в Україні пов'язана, насамперед, із неможливістю суб'єктів оплатити штрафні санкції, компенсувати нанесені збитки.

Слід визнати, що для переважної більшості правопорушень неекономічного походження розмір нанесених збитків у грошовій формі в багатьох випадках оцінити досить складно. Загальна кількість правопорушень залежатиме від середньозваженого змінних, оскільки вихідні параметри надто варіативні. Наслідком цього є неминучість допущених помилок, кількість яких зменшуватиметься в міру накопичення практичного досвіду. У співвідношенні між різними формами покарання чим більша частка штрафу, тим менша похибка розрахунків. Метою юриспунденції є забезпечення принаймі співставної відповідності між оцінюванням завданих втрат та адекватною мірою покарання.

Важливо зауважити, що вагомі переваги економічного підходу в окремих випадках можуть бути одночасно і його недоліком. До негативних аспектів штрафу найчастіше відносять аморальність (що безпосередньо не пов'язано із економічним підходом). Це

тракується як «купівля» правопорушення певної вартості, особливо у випадках кримінальних «злочинів із жертвами», коли людське життя не може апіорі бути скомпенсоване будь-яким розміром грошових санкцій. Якщо результатом кримінального злочину проти особистості є втрата людського життя, то не може коректно застосовуватися компенсаційний критерій, оскільки витрати не піддаються виміру у грошовій формі. При визначенні збитків жертви не враховується цінність самого життя людини та ставлення суспільства до примусового перерозподілу економічних ресурсів. Зокрема, на постулат «все має свою ціну» накладено неформальне табу в багатьох культурних та релігійних традиціях. Оцінка людського життя (так званий «злочин із жертвою») органічна лише в межах повсякденної судової практики окремих країн (наприклад, США) та надто дискусійна для держав пострадянського простору. Теорії цінності щодо подібного виду діяльності наразі немає, хоча окремі спроби мають місце у прикладному аспекті комерційної діяльності [5].

Вищезазначений недолік, що характерний для кримінального сектору тінізації, вдається уникнути при адаптації теорії правопорушень Г. Беккера до напівлегальної («сірої») компоненти національної економіки, внаслідок можливості застосування виключно грошових показників. У разі декриміналізаційного підходу до економічних правопорушень розрахунок величини витрат значно спрощується та зводиться до фінансових санкцій. Звідси впливає певний парадокс: методика монетарного еквіваленту при оцінюванні вигод від правопорушень на основі економічного підходу, запропонованого Г. Беккером, більш придатна для напівлегального сектору тіншової економіки, ніж для кримінального, який використовується вченим як емпірична база досліджень.

Висновок. Як показав аналіз, головний здобуток теорії Г. Беккера – можливість застосування економічного підходу у вигляді уніфікованої схеми для аналізу тіншової діяльності суб'єктів як на мікро-, так і макрорівні. Методологія теорії Беккера та його послідовників не передбачає спеціальних морально-етичних та психологічних оцінок, базуючись на вартісних показниках, але претендує на розширення загального рівня економічного аналізу до всієї тіншової сфери, оскільки дозволяє досліджувати не тільки кримінальні злочини, але й весь спектр «білокомірцевих» правопорушень.

В основі теорії Г. Беккера лежить ідея формування та реалізації таких умов, за яких би здійснення правопорушень було б економічно не вигідне: очікувані витрати повинні перевищувати вигоди від правопорушень. Дотримання принципу «правопорушення не самокупні» за Г. Беккером є умовою оптимальності.

Порівняно з іншими формами покарань штрафні санкції мають ряд переваг: досягається компенсаційний ефект від нанесених збитків, зменшується величина бюджетних ресурсів на утримання правоохоронної системи. Тому слід значно ширше використовувати альтернативу позбавлення волі у вигляді штрафів, з акцентом на відшкодування заподіяної шкоди. При застосуванні інших різновидів покарання (у т.ч. за умови неможливості повністю оплатити штраф) їхній грошовий еквівалент повинен бути співставним із розміром фінансових санкцій.

1. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М.: ИНФРА-М, 2004.

2. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Г.С. Беккер; [пер. с англ. Р.И. Капелюшников]. – М.: ГУ ВШЭ, 2003.

3. Беккер Г.С. *Экономический анализ и человеческое поведение* / Г.С. Беккер // *THESIS*. – 1993. – Вып. 1.
4. Бентам И. *Введение в основания нравственности и законодательства* / И. Бентам. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998.
5. Дрошнев В.В. *Теория и методология определения стоимости жизни человека* / В.В. Дрошнев, И.Ф. Косьмин // *Журнал экономической теории*. – 2012. – № 4.
6. Рубин П. *Экономическая теория преступности* [Электронный ресурс] / П. Рубин // *Экономическая теория преступлений и наказаний*. – 1999. – Вып. 1. – Режим доступа: <http://corruption.rsuh.ru/magazine/1/n1-04.shtml>.
7. Сатерленд Э. *Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями?* / Э. Сатерленд // *Социология преступности*. – М.: «Прогресс», 1966.
8. Таллок Г. *Сдерживают ли наказания преступность?* [Электронный ресурс] / Г. Таллок // *Экономическая теория преступлений и наказаний*. – 1999. – Вып. 1. – Режим доступа: <http://corruption.rsuh.ru/magazine/1/n1-15.shtml>.
9. Becker G.S. *Crime and Punishment: An Economic Approach* / G.S. Becker // *Journal of Political Economy*. – 1968. – Vol. 76. – № 2.
10. Polinsky A.M. *The Economic Theory of Public Enforcement of Law* / A.M. Polinsky, S. Shavell // *Journal of Economic Literature*. – 2000. – Vol. 38. – № 1.